

ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 913 (4): 913 (5)

Гудзевич А.В.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

До питання загальноприйнятих понять у географії (материк і частина світу)

Стаття є продовженням тематичного дослідження (Наукові записки. Випуск №28, №1-2, 2016) й присвячена означенню фундаментальних географічних понять, які використовуються для характеристики поверхні Землі. Зокрема у ній розглядаються питання, які лежать у площині методологічного осмислення об'єктивної дійсності стосовно розмежування географічних тіл планетарного рівня за ступенем їх просторового виокремлення, фізіономічної та структурної відмінності, для формулювання основних географічних понять «материк» і «частина світу». Основою авторської концептуалізації базових географічних термінів стали теоретичні узагальнення й виведені критерії та принципи, які розширюють і конкретизують уявлення про неоднорідність поверхні Землі та дозволяють розглядати частини світу як одну з форм просторово-часової організації земної поверхні на сучасному етапі планетарного розвитку. Встановлені, для кожної із частин світу та континентів, межі забезпечують цілісність і «образність» їх та слугують в якості рамкового орієнтира для розрізнення різноякісного геосередовища. Зокрема, використання концепту «частина світу» закладає передумови для узгодженого, стандартного групування держав за регіонами з чітким територіально-акваторіальним охопленням та характеристиками (площа, відстань тощо) передусім у науково-освітньому просторі.

Ключові слова: частина світу, материк, земна поверхня, територіально-акваторіальна цілісність.

Гудзевич А.В. К вопросу общепринятых понятий в географии (материк и часть света). Статья является продолжением тематического исследования (Научные записки. Випуск №28, №1-2, 2016) и посвящена определению фундаментальных географических понятий, используемых для характеристики поверхности Земли. В частности, в ней рассматриваются вопросы, которые лежат в плоскости методологического осмысления объективной действительности относительно разграничения географических тел планетарного уровня по степени их пространственного выделения, физиономического и структурного различия, для формулировки основных географических понятий «материк» и «часть света». Основой авторской концептуализации базовых географических терминов стали теоретические обобщения и выведены критерии и принципы, которые расширяют и конкретизируют представление о неоднородности поверхности Земли и позволяют рассматривать части света как одну из форм пространственно-временной организации земной поверхности на современном этапе планетарного развития. Установлены, для каждой из частей света и континентов, границы обеспечивают целостность и «образность» их и служат в качестве рамочного ориентира для различения разнокачественной геосреды. В частности, использование концепта «часть света» закладывает предпосылки для согласованной, стандартной группировки государств по регионам с четким территориально-акваториальным охватом и характеристиками (площадь, расстояние и т.д.) прежде всего в научно-образовательном пространстве.

Ключевые слова: часть света, материк, земная поверхность, территориально-акваториальная целостность.

Hudzevych A.V. To the question of the generally accepted concepts in geography (continent and of the world). The article is a continuation of the case study (Scientific note. Issue, №28, №1-2, 2016), which is devoted to the definition and use of basic geographic concepts developed for defining hierarchical structural integrity of the planet Earth. In particular, it addresses issues that lie in the plane of the methodological reflection of objective reality regarding natural geographical demarcation of planetary bodies according to their spatial isolation, physiognomic and structural differences, to formulate the basic geographic concepts of "mainland" and "part of the world." Installed mutual compliance parts of the world with continents, oceans and their subordination. The basis of the author's conceptualization of basic geographical terms were theoretical generalization of sources of information on the subject of the Earth's

surface structuring and systematizing facts evolutionary phasing accumulation of knowledge of space-time world. Planetary reality which consisted based on practical experience with the environment, led to the imagination is the first philosophers and geographers of Foam division into separate pieces – of the world. The basis of the separation of parts of the world is the historical-cultural approach. Their names were part of the world long before the concept of institutionalization "Mainland", although it does not hurt to move and "fix" them to planetary size pieces of land (continents, islands) surrounded by water. The derived criteria and principles extend and specify the spatial heterogeneity of the Earth's surface and can be considered part of the world as a form of space-time of the earth's surface at the current stage of global development. Parts of the world are a reflection horizontal differentiation planet and practical development experiences geo world-based on his physical and intellectual perceptions. Geographically, the basin evolutionary expressed in filling the earth "vacuum" (space) Name the parts of the world, confirming the gradual (phasing) in the knowledge of earthly realities of mankind. The continents is one of the main structures of relief of the earth's surface. Natural limiters for serving continental coastline. Sizes, shapes and relative modern continents were formed in the long process of lithosphere and hydrosphere, unlike continental performances are the result of the evolution of the bowels of the planet, especially the interaction between them and their lithospheric plates move horizontally along the asthenosphere. Established for each of the parts of the world and continents, borders and ensure the integrity of "imagery" and to serve as a framework for distinguishing landmark geoenvironment various qualities. In particular, the use of the concept "of the world" laying conditions: for consistent, standard grouping of countries by region with clear territorial-basin geoenvironment coverage and characteristics (area, length, etc.); coordination of material in textbooks on geography, history, cultural studies, reference books, encyclopedias, maps and so on, and in the quality of environmental management and environmental protection.

Keywords: part of the world, continent, surface, territorial and equatorial integrity.

Наявність проблеми. Поняття «материк» і «частина світу» є добре відомі не тільки представникам природничо-суспільствознавчого знання, але й активно залучені в освітнє середовище та повсякденність. Попри їх широке застосування вони досі залишаються сутнісно розмитими. Особливо помітною є специфічна «байдужість» стосовно понятійного означення «частини світу». Атрибутивно-інтуїтивне використання назв, при відсутності бачення на схемах меж чи якогось їх обґрунтування неодноразово зумовлював розгортання довготривалих у часі (від античності до сьогодення) дискусій та породжує: існування двох по суті своїй антагоністичних позицій, які ґрунтуються на запереченні та необхідності виділення таксону «частина світу». Обидві позиції мають своїх прихильників.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питання раціональності поділу земної поверхні з'являється у далекі до нашої ери часи і знаходить своє вираження в понятті «частини світу», передусім в трактатах мілетських географів та на картах. Саме таке змістове навантаження несуть: перша карта Ойкумени, складена Гекатеєм Мілетським (рубіж VI–V ст. до н.е.) і карта Землі за Геродотом. Представлені на них Європа, Азія та Лівія (Африка) символізують відомі на той час території Землі. Поняття частина світу в подальшому постійно використовується в описі відомих суходолів Європи, Азії, Африки (Страбон, I ст. до н.е. – I ст. н.е.; іспанець Мела Помпеній, середина I ст. н.е.). На карті Птолемея нижня течія Волги уже є у складі Азійської Сарматії, яка відділяється від своєї половини (Європейської) східними краями Ріфейських гір, річкою Танавіс, Меотійським морем і тягнеться уздовж Кавказьких гір у Грузії і Албанії до Каспійського моря. З відкриттям у XV ст. територій Америки утвердилися поняття «Старий Світ» і «Новий Світ». Наступні відкриття нових континентів та островів збагатили цивілізований (освоєний) геосвіт новими елементами – Австралією, Океанією та Антарктидою. Відповіддю дослідників (Шубаєв Л.П., Іванов М.М., 1954; Леонов М.І., 1957; Родоман Б.Б., 1959; Коротун І.М., 1999; Гудзевич А.В., 2005 та ін.) були спроби наповнити концептуальним змістом терміни «континент», «материк», «частина світу».

Попри значні успіхи у дослідженні рельєфу Землі та земної кори (Хаїн В.Є., 2000; Стецюк В.В., Ковальчук І.П., 2005; Рудько Г.І. та ін., 2010; Ганжара М.Ф., 2015 та ін.) на сучасному етапі географічних досліджень у зарубіжних та вітчизняних виданнях (Власова Т.В. та ін., 2005; Фізична географія материків та океанів. Азія, 2009 та ін.) продовжують залишатися «білі плями» в обґрунтуванні концептів «материк» і «частина світу», мають місце розбіжності їх трактування. Донині триває пошук і ведуться суперечки стосовно межування структурних частин поділу земної поверхні.

Метою цієї публікації є обґрунтування понять «частина світу» і «континент» на основі формально-структурних особливостей загально географічних термінів задля їх упорядкування й уніфікації.

Результати дослідження. Природні відмінності Землі передусім визначаються об'єктивними особливостями будови надр і фізичної поверхні планети. Їх врахування зумовило поділ надрової частини планети на літосферні *плити, а земної кори на материкові виступи та океанічні западини*. Основні риси будови та розташування основних структурних елементів рельєфу – континентів та океанів визначені тектонічною будовою та історичним геологічним розвитком планети. Натомість, представлена різним агрегатним станом земна поверхня уособлює водний та суходільний їх характер, узгоджуючись з обводненими океанічними котловинами та материками – планетарними формами рельєфу. Дещо порушує цю відповідність наявність здебільшого невеликого за площею суходолу у вигляді островів в океанах, морях, річках, а також водних об'єктів (річки, озера, водосховища тощо) у межах материкового чи острівного суходолу. У вирішенні цієї проблеми з'явилося поняття «внутрішні води» суходолу (материка чи острова) та «океанічні, морські й річкові острови». На принципові понятійні відмінності цих основних географічних понять, зокрема й між материком та океаном, автор указував у попередніх публікаціях [4-8]. Потребує розмежування й поняття «материк» та «частина світу».

Як правило, на Землі виділяють шість материків: Євразія, Африка, Північна Америка, Південна Америка, Австралія і Антарктида. На практиці (в освіті, побуті тощо) досить часто поняття материк (континент) використовуються як синоніми до частин світу. Навіть у суто географічних навчальних посібниках трапляються вирази на кшталт «Всі материки, крім Антарктиди, групуються попарно: Північна Америка з Південною, Європа з Африкою, Азія з Австралією» [10, с. 117].

У публікаціях, де «торкаються» теми «частини світу», означення поняття упускають [11, 12] або ж під цією дефініцією вбачають материк і прилеглі острови [1, 2]. У принципі таке визначення могло би бути прийнятне як найузагальнююче, якби всі відомі «світи» мали у своїй основі континент (і лише один). Але результат вивченості планетного середовища свідчить, що лише Австралія та Антарктика як частини світу мають такі риси. Центровані на континентальність Африка з Євразією, як і Північна та Південна Америка, здобули «окремість» один від одного лише з розбудовою Суецького (1869) і Панамського (1914) каналів, що, власне, не зашкодило об'єднанню Америки в одну частину світу та «суверенітету» інших з виділенням Європи, Азії та Африки. Правда, останні свою окремість здобули ще в давні часи, сформувавши уявлення про Старий світ (по суті в межах одного континенту – Афроевразії), а континент Євразія навіть тепер (з середини ХІХ ст.) зобов'язаний своєю назвою Азії і Європі [4].

Не мають ознак материковості Арктика та Океанія, до речі, обділені увагою дослідників на рахунок бачення в них окремих частин світу. Адже якщо навіть брати до уваги лише «ойкуменство» (заселеність) території як одну з

можливих ознак частини світу в древніх, то й тоді виявиться, що в Арктиці, як і в Океанії, люди жили протягом тисячоліть, на противагу Антарктичному континенту, де людина вперше провела цілий рік тільки в кінці XIX ст. Врешті, Арктика як топонім – спадок тих же греків. «Ми можемо ясно стверджувати, що і дві, і три, і п'ять тисяч років тому людство вже знало про те, що є на білому світі Арктика (країна, яка лежить під сузір'ям Великої Ведмедиці, яке зветься по-грецьки «Арктос»))» [9, с. 10].

На думку багатьох дослідників, «частини світу» характеризуються більше спільністю етнографічною й історико-культурною, ніж природничою. Те, що історико-культурні відмінності, виявлені у процесі географічних відкриттів Ойкумени, є визначальним чинником поділу планети на окремі частини світу, особливо яскраво виявляється у поділі одного материка Євразії на дві частини світу – Європу та Азію або в об'єднанні двох материків – Північної і Південної Америки в одну частину світу – Америку.

Цікавим є той факт, що усі дослідники, серед яких й автори посібників і підручників, здійснюючи огляд значної розмірності території на основі частин світу, ніде не використовують обґрунтування їх, як і ніде не апелюють до їхніх кордонів. Винятком є пропозиції, зокрема й українських географів, стосовно меж Антарктики [3], а також і мінливий в часі та просторі [2, с. 51] східний відтинок євразійського межування, концентрація уваги на який зазвичай підміняє потребу бачення усіх інших меж [5].

Згідно з авторським підходом, *частина світу є однією з форм просторово-часової організації земної поверхні на сучасному етапі планетарного розвитку*. Вона виражається, з одного боку, еволюційно зумовленою територіальною диференціацією і, водночас, тісними речовинно-енергетичними взаємозв'язками окремостей, а з іншого боку – слугує віддзеркаленням суспільної організації земної території, зумовленої етапністю інтелектуального й фізичного освоєння її частин. За своїми структурно-функціональними можливостями вони є рамкою і субстратом для будь-яких атрибутивних ознак навколишнього середовища (табл. 1).

Таблиця 1

Площа і населення частин світу

	Площа загальна (суходільної частини), млн. км ²	Населення, млн. чол (на 2015 р.)
Азія	66,20 (44,4)	4.384.844.000
Європа	20,50 (10,5)	743.122.000
Африка	63,17 (30,3)	1.166.239.000
Америка	131,94 (38,5)	930.053.000
Австралія	29,82 (7,7)	23.923.000
Океанія	117,09 (1,3)	39.359.000
Арктика	18,56 (4,0)	немає даних
Антарктика	62,73 (14,1)	постійного населення немає
Всього	150,5	7 349 746 266

Методологічну основу поняття «частина світу» склали виведені автором критерії та принципи [5], які розширюють і конкретизують уявлення про просторову неоднорідність поверхні Землі. При встановленні межування частин світу автор керувався ландшафтно-генетичним принципом, що сприяло виділенню реально-природних меж (літолого-тектонічні – конвергентні, дивергентні, трансформні; тектоніко-морфологічні, водно-демаркаційні, узбережні, водно-контактні), відмінних за своєю сутністю, формами прояву, властивостями (рис. 1). Вони лише

приблизно відображають просторові параметри тих або інших ділянок планети, оскільки є своєрідними просторовими смугами з власними системоутворюючими зв'язками, а отже, носіями перехідного (парадинамічного, екотонного) характеру між декількома просторово-територіальними утвореннями.

Встановлені для кожної із частин світу межі забезпечують цілісність і «образність» їх та слугують в якості рамкового орієнтира для розрізнення різноякісного геопростору. На відміну від континентів і елементів Світового Океану частина світу проявляється не лише візуально, але й реалістично-буттєво, оскільки сприймається як певний наслідок розумового й фізичного охоплення певних окремоностей планети людською спільнотою.

Отже, частина світу є відображенням горизонтальної диференціації планети та досвіду практичного освоєння геосвіту на основі його фізичного та інтелектуального сприйняття. Територіальна еволюційність, виражена в заповненні земного «вакууму» (простору) назвами частин світу, засвідчує поступовість (етапність) у пізнанні земних реалій людством.

Висновки. Поняття «частина світу» та «материк» (континент), не зважаючи на деяку структурну їх близькість, мають різне значення. *Материк, або континент*, – це велика ділянка суходільної земної поверхні (суходолу; не менше 2,5 млн. км²), утворена земною корою континентального типу, яка майже виключно лежить вище рівня Світового океану та обмежена береговою лінією. *Коротко*, – надводна частина материкового виступу. Материки є однією із основних структур рельєфу земної поверхні.

Частина світу є однією з форм просторово-часової організації земної поверхні на сучасному етапі планетарного розвитку. Практика поділу Світу на окремі частини (частини світу) з набуттям відповідних назв має майже трьохтисячолітню основу і ґрунтується на осмисленні еволюціонуючого життєвого простору. Вона відображає етапність пізнання природи Землі людством у культурно-історичному контексті, загальний розвиток уявлень про територіальні відмінності планети з наділенням їх топонімічними характеристиками. У силу цього, *частина світу* – гетерогенна (природнича та історико-географічна), структурно виокремлена земно поверхнева (територіальна і акваторіальна) цілісність, яка є сукупним відображенням просторово-часової організації земних реалій і суспільного досвіду освоєння земного світу. Частин світу є вісім – Європа, Азія, Африка, Америка, Арктика, Антарктика, Австралія, Океанія.

Загальною помилкою є використання однакових крайніх точок континентів і частин світу та ідентичної назви південно-полюсної території (Антарктида) для означення континенту та частини світу. Насправді, – крайні точки континентів і частин світу є різними, а Антарктида повинна вживатися для означення континенту, на противагу Антарктиці як частини світу.

Розміри, контури та взаєморозташування сучасних материків склалися у процесі тривалого розвитку літосфери та гідросфери, на відміну від континентальних виступів, які є результатом еволюції надр планети, передусім взаємодії між собою літосферних плит та їх горизонтального переміщення по астеносфері. На відміну від континентів, простягання яких обмежуються береговою лінією та «прив'язується» до материкового виступу, частини світу включають континенти й прилеглу акваторіальну частину з островами. Арктика та Океанія «обділені» континентальним суходолом, але виділяються серед інших центрів на акваторіально-острівну єдність.

Ландшафтними межами між частинами світу є еволюційно зумовлені геоекотони планетарного та регіонального рівнів: орографічні геоекотони серединно-океанічних рифтогенних хребтів і глибоководних жолобів, водно-наземні геоекотони морського та океанічного узбережжя, орографічні геоекотони підшов гірських систем. В результаті окремі частини світу включають аквально ділянки одного (Європа, Азія) і навіть двох океанів (Америка, Африка, Австралія). Виняток – Океанія, Арктика та Антарктика, межі яких майже повністю (Арктика на усі 100%) узгоджені з океанами.

У перспективі варто об'єднати зусилля передусім географів, геологів, істориків, культурологів задля стандартизації вище окреслених у цій та попередній публікаціях понять. Позитивне рішення сприятиме узгодженню матеріалів у підручниках і посібниках з географії, історії, культурології, довідниках, енциклопедіях, на картах тощо; буде слугувати основою до адекватного узагальнення знань, необхідних для вирішення конструктивних завдань раціонального природокористування, ландшафтного планування та охорони довкілля.

1. Власова Т.В. Физическая география материков и океанов : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Т.В. Власова, М.А. Аршинова, Т.А. Ковалева. – М.: Академия, 2005. – 640 с.
2. Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины / Гл. ред. А.Ф. Трешников. – М.: Сов. Энциклопедия, 1988. – 432 с.
3. Гожик П.Ф. Дослідження України в Антарктиці в плані проведення третього Міжнародного полярного року / П.Ф. Гожик // Україна : географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. праць : в 4-х т. – К.: ВГЛ Обрії, 2004. – Т.1. – 328 с.
4. Гудзевич А.В. Регіональна фізична географія (Європа та Азія) : навч. посібник / А.В. Гудзевич. – Вінниця: Віндрук, 2005. – 464 с.
5. Гудзевич А.В. Просторово-часова організація сучасних ландшафтів: теорія і практика : [монографія] / А.В. Гудзевич. – Вінниця : Віндрук, 2012. – 342 с.
6. Гудзевич А.В. Частина світу: проблема означення та використання / А.В. Гудзевич // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії : збірник наукових праць. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2014. – Вип. 20. – С. 28-32.
7. Гудзевич А.В. Концептуальні ідентифікатори ідей регіональності у пізнанні земних реалій / А.В. Гудзевич // Наукові записки ВДПУ. – Серія: Географія. – Вип. 27. – №3-4. – Вінниця, 2015. – С. 103-109.
8. Гудзевич А.В. До питання загальноприйнятих понять у географії / А.В. Гудзевич// Наукові записки ВДПУ. – Вип. 28. – №1-2. – 2016. – С. 103-113 (Серія: Географія).
9. Каневский З.М. Загадки и трагедии Арктики / З.М. Каневский. – М.: Знание, 1991. – 192 с.
10. Олійник Я.Б. Загальне землезнавство : навч. посіб. / Я.Б. Олійник, Р.П. Федоришак, П.Г. Шищенко. – К.: Знання-Прес, 2003. – 247 с.
11. Панасенко Б.Д. Фізична географія материків та океанів : навч. посібник Частина II. Євразія. – Вінниця: «ГПАНІС», 2005. – 510 с.
12. Фізична географія материків і океанів : підручник : у 2 т. Т. 1. Азія / П.Г. Шищенко, О.В. Аріон, В.В. Удовиченко та ін. ; за ред. П.Г. Шищенка. – К.: Вид.-поліграф. центр «Київський ун-т», 2009. – 643 с.

1. Vlasova T.V. Fizicheskaya geografiya materikov i okeanov : ucheb. posobie dlya stud. vyssh. ucheb. zavedeniy / T.V. Vlasova, M.A. Arshinova, T.A. Kovaleva. – M.: Akademiya, 2005. – 640 s.
2. Geograficheskiy entsiklopedicheskiy slovar. Ponyatiya i terminyi / Gl. red. A.F. Treshnikov. – M.: Sov. Entsiklopediya, 1988. – 432 s.
3. Gozhik P. F. Doslidzhennya UkraYini v Antarktitsi v plani provedennya tretogo Mizhnarodnogo polyarnogo roku / P.F. Gozhik // UkraYina : geografichni problemi stalogo rozvitku. Zb. nauk. prats : v 4-h t. – K.: VGL ObriYi, 2004. – T.1. – 328 s.
4. Gudzevich A.V. Regionalna fizichna geografiya (Evropa ta Aziya) : navch. posibnik/ A.V. Gudzevich. – Vinnitsya: «Vindruk», 2005. – 464 s.

5. Gudzevich A. V. Prostorovo-chasova organIzatsiya suchasnih landshaftiv: teoriya i praktika : [monografiya] / A.V. Gudzevich. – Vinnitsya : Vindruk, 2012. – 342 s.
6. Gudzevich A.V. Chastina svItu: problema oznachennya ta vikoristannya / A.V. Gudzevich // Problemi bezperervnoYi geografichnoYi osviti i kartografiYi : zbirnik naukovih prats. – H.: HNU im. V.N. Karazina, 2014. – Vip. 20. – S. 28-32.
7. Gudzevich A.V. Kontseptualni identifikatori idey regionalnosti u piznanni zemnih realiy / A.V. Gudzevich // Naukovi zapiski VDPU. – Seriya: Geografiya. – Vip. 27. – № 3-4. – Vinnitsya, 2015. – S. 103-109.
8. Gudzevich A.V. Do pitannya zagalnopriynyatih ponyat u geografiyi / A.V. Gudzevich // Naukovi zapiski VDPU. – Vip. 28. – №1-2. – 2016. – S. 103-113 (Seriya: Geografiya).
9. Kanevskiy Z. M. Zagadki i tragedii Arktiki / Z.M. Kanevskiy. – M. : Znanie, 1991. – 192 s.
10. Oliynik Ya. B. Zagalne zemleznavstvo : navch. posib. / Ya.B. Oliynik, R.P. Fedorischak, P.G. Shisshenko. – K. : Znannya-Pres, 2003. – 247 s.
11. Panasenko B.D. Fizichna geografiya materikiv ta okeaniv : navch. posibnik Chastina II. Evraziya. – Vinnitsya: «GIPANIS», 2005. – 510 s.
12. Fizichna geografiya materikiv i okeaniv : pidruchnik : u 2 t. T. 1. Aziya / P.G. Shisshenko, O.V. Arion, V.V. Udovichenko ta in. ; za red. P.G. Shisshenka. – K. : Vid.-poligraf. tsentr «Kiyivskiy un-t», 2009. – 643 s.

Подано до редакції 06.09.2016

Рецензент – доктор географічних наук Г.І. Денисик